

особисті знання, враження дітей, пов'язані з оточуючим світом, оскільки діти найкраще навчаються та виховуються на тому, що є складовою їх безпосереднього життєвого досвіду.

Отже, розвиток творчих здібностей старшокласників буде відбуватися ефективніше, якщо створити для них сприятливі умови творчої самореалізації, використовуючи особистісно орієнтовані технології. Подальші дослідження з цієї проблеми можуть бути спрямовані на вивчення особливостей позаурочної навчальної діяльності з природничих дисциплін, які будуть покладені в основу моделі розвитку творчих здібностей обдарованих сільських гімназистів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей. – М.: Академия, 2002. – 320 с.
2. Волобуєва Т.Б. Розвиток творчої компетентності школярів. – Х.: Вид. група “Основа”, 2005. – 112 с.
3. Гончарук Ю. Організація роботи з обдарованими дітьми // Директор школи. – № 27 – 28, липень, 2006. – С. 27 – 33.
4. Кон И.С. Психология старшеклассника. – М.: Просвещение, 1982. – 207 с.
5. Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа) // Освіта України. – 2003. – № 34.
6. Калошин В. Позитивне мислення – важливий фактор забезпечення життєтворчості особистості // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2005. – № 4. – С. 45.
7. Моляко В.А. Психологические проблемы творческой одаренности. – К.: Знание Украины, 1995. – 52 с.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2-х т. – М., 1989. – Т. 1. – С. 408.
9. Симонов П.В. Эмоциональный мозг. – М.: Наука, 1981. – С. 82.
10. Сисоєва С.О. Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня. – К.: Поліграфкнига, 1996. – 406 с.
11. Строчай І. Створення умов для розвитку особистості на уроках біології // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2006. – № 4. – С. 72 – 73.
12. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – К.: Радянська школа, 1973. – 244 с.

УДК 37.013.42

А.О. Полянничко

*Сумський державний
педагогічний університет*

СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРІТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

У статті з'ясовано сучасний стан вивчення проблеми соціальної депривації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. На підставі порівняльного аналізу

медичного, соціологічного, психологічного та педагогічного аспектів цієї проблеми визначено сутність поняття «соціальна депривація» кожною із галузей науки, виявлено причини її виникнення, характерні прояви та наслідки.

This article is devoted to the problem of the social deprivation of the children-orphans' and children which were deprived by the parents guardianship. On the base of the comparative analyze of the medical, sociological, psychological and pedagogical aspects of this problem the essence of the notion of the «social deprivation» by the each scientific branch is defined, the reasons of its origin, the characteristic manifestations and consequences are exposed.

На сучасному етапі реформування державної системи опіки для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, подолання соціальної депривованості осиротілих вихованців – одне з найважливіших завдань соціальної педагогіки, оскільки ця сфера науково-практичної діяльності орієнтована на реалізацію важливого соціального замовлення інтернатним закладам – формування особистості, яка вміє «жити в громадянському суспільстві, усвідомлює свою належність до українського народу, сучасної європейської цивілізації, орієнтується у реаліях і перспективах соціокультурної динаміки, підготовлена до життя і праці у світі», про що зазначено у Національній доктрині розвитку освіти [7].

Ефективність вирішення цього завдання, на нашу думку, залежить від розуміння соціальним педагогом сирітського закладу сутності проблеми соціальної депривації. Тож, метою статті є аналіз сучасного стану вивчення проблеми соціальної депривації у дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. *Завдання дослідження:* 1) визначити сутність поняття «соціальна депривація»; 2) дослідити причини її виникнення та прояви у дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; 3) з'ясувати наслідки соціальної депривованості у вихованців сирітських закладів.

Розпочати аналіз досліджуваної проблеми вважаємо доцільним з дефініції понять «депривація» та «соціальна депривація», які складають логіко-змістовну основу нашої роботи.

Термін «депривація» походить з англійської *deprivation* і означає «втрату, позбавлення». В основі цього терміна лежить латинський корінь *privare*, що означає «відокремлювати», а префікс *de-* в англійському слові підсилює лексичне значення кореня. Для кращого розуміння можна порівняти: лат. *pressare* – «прес», «давити» та англ. *depression* – «депресія», «придушення».

У тлумачному словнику англійської мови «депривація» трактується як 1) відчуження або усунення від необхідного чи бажаного об'єкта; 2) для

позначення стану, який виникає в результаті подібних обмежень [14].

В українській мові досліджуваний термін також набув нормативного визначення. Зокрема, «Великий тлумачний словник сучасної української мови» «депривацію» подає як «брак економічних та емоційних опор, загальноприйнятих як базисних основ людського досвіду (прибуток, забезпеченість житлом, а також опікування дітей батьками)» [2].

Отже, етимологічний аналіз терміна «депривація» дозволяє трактувати його досить широко: як позбавлення, втрату, відокремлення, усунення, відчуження, брак, нестачу, обмеження тощо.

Об'єктом нашої уваги є соціальна депривація дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховуються в державних інституціях опіки. Аналіз наукової літератури засвідчив, що ця проблема досліджувалась у медицині, соціології, психології та педагогіці. Для нас яскраво вираженою є потреба в систематизації існуючих знань, що, у свою чергу, дозволить визначити сутність соціальної депривації як соціально-педагогічної проблеми.

Спочатку з'ясуємо медичний аспект вивчення проблеми, що є передумовою визначення змісту поняття «соціальна депривація». В Енциклопедичному словнику медичних термінів за редакцією В. Петровського соціальна депривація трактується як «депривація у зв'язках з оточуючим соціальним середовищем (наприклад, через втрату фізичного здоров'я)» [13]. З наведеного стає зрозумілим, що сутність соціальної депривації полягає в обмеженні чи неможливості людини підтримувати зв'язки з оточуючим соціальним середовищем. При цьому одним із значущих факторів її виникнення є фізичне здоров'я людини, погіршення або втрата якого й призводить до депривації у зв'язках з оточуючим соціальним середовищем.

У процесі аналізу наукових доробок російських (Н. Асанова, В. Брутман, Б. Мікіртумов, М. Проселкова) та українських (Л. Безрукова, М. Коренєв, І. Лебець, В. Неділько) учених ми з'ясували, що дослідники використовують також поняття «психічна депривація», зокрема у контексті вивчення фізичного і психічного здоров'я вихованців державних закладів опіки для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. У своїх працях науковці визначення психічної депривації не подають, однак опосередковано, через оцінку сирітства, стає зрозумілим, що депривацію вони розцінюють як ненормальний стан, що спричиняє високий ризик розвитку патологічного функціонування дитини, яка залишилась без батьків.

Наслідками впливу психічної депривації на осиротілу дитину, про що

свідчать результати клініко-психіатричних обстежень, є депресії, патологічні моторні стереотипії, парааутизм на тлі викривленого темпу становлення усіх психічних і особливо емоційно-вольових функцій, що трансформується пізніше у викривленні особистості у вигляді дефіцитарного патологічного розвитку (Б. Мікіртумов); порушення, які включають стереотипні рухові акти, що переходять у патологічні дії (смоктання пальців, язика, кусання нігтів, смоктання одягу, підплигування, розкачування тулубом або поворотом голови) (Н. Асанова); відхилення не лише в фізичному розвитку, а й психічному, порушення інтелектуальної сфери (М. Коренєв). Така ситуація призводить до того, що діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, складають «контингент, який характеризується низькими показниками психосоматичного здоров'я, викривленням особистості, неадекватною психосоціальною адаптацією» [6].

Суттєвий внесок у розвиток теоретичного аспекту дослідження проблеми соціальної депривації зроблено представниками соціологічної школи. На жаль, у сучасній соціологічній довідковій літературі термін «соціальна депривація» відсутній. Разом з тим, ми зустрічаємо авторське його тлумачення, зокрема у тих фахівців, які досліджують проблеми дитинства як структурного компонента суспільства. Наприклад, Н. Малярова і С. Нартова-Бочавер соціальну депривацію визначають як недовиконання суспільством своїх функцій щодо захисту і підтримки повноцінного існування дітей. Інший російський соціолог О. Спесівцева у процесі аналізу стану дитинства в Росії доходить висновку, що сучасна дитина виховується в таких соціально-економічних і культурних умовах, які характеризуються обмеженням, нестачею матеріальних і духовних ресурсів, необхідних для виживання і розвитку дитини. А це ознаки соціальної депривації дитинства [5].

Причини появи соціальної депривації О. Спесівцева класифікує за трьома групами. До першої групи науковець відносить порушення у функціонуванні соціальної системи країни в цілому, кризове становище деяких галузей економіки, зниження матеріального рівня життя населення, безробіття тощо. Другу групу складають причини, пов'язані з погіршенням функціонування інститутів, які мають забезпечувати процеси соціалізації, виховання і навчання дітей. У першу чергу, це стосується родини – головного інституту виховання дитини, основного мікросередовища формування зростаючої особистості, яка сьогодні переживає кризу. До третьої групи причин виникнення соціальної депривації віднесено особливості фізичного, психічного й інтелектуального

розвитку дітей, стан їх здоров'я, а також специфічні умови життєвого шляху зростаючої особистості [5].

Надзвичайно цінним для нашого дослідження у плані визначення сутнісних характеристик соціальної депривації у вихованців державних закладів опіки є колективна робота вчених Українського інституту соціальних досліджень, проведена в межах реалізації проекту ЮНІСЕФ «Трансформація державної системи інститутів піклування про дитину в Україні». У процесі ознайомлення з результатами цього дослідження ми виявили, що «перебуваючи багато років в інтернатних закладах, діти набувають комплексу негативних властивостей та якостей, і це можна визначити як соціальну депривацію». Більш ґрунтовний аналіз результатів зазначеного наукового доробку дозволив нам з'ясувати прояви соціальної депривації у вихованців інтернатних закладів: «така дитина не засвоює всієї гами соціальних ролей, у неї не формуються властивості та якості, потрібні для того, щоб адекватно сприймати соціальну реальність, оцінювати її та приймати свідомі рішення у конкретних ситуаціях» [9].

Запропоноване науковцями Українського інституту соціальних досліджень визначення поняття «соціальна депривація», на наш погляд, дозволяє дещо по-іншому поглянути на її сутність. Акцент робиться на відсутності у дитини головного соціального інституту її розвитку – родини – та заміщенні її державною установою, що, у свою чергу, унеможливорює адекватне сприйняття вихованцями державних закладів опіки соціальної дійсності.

Подальше вивчення проблеми соціальної депривації потребує звернення до здобутків психологічної науки. Відразу зауважимо, що саме в психології проблема депривації, зокрема й соціальної, є найбільш дослідженою.

У процесі аналізу наукової психологічної літератури ми виявили, що термін «соціальна депривація» вперше використали чеські психологи Й. Лангмейєр і З. Матейчек, які досліджували особливості розвитку дитини поза родиною. У своїй фундаментальній праці «Психічна депривація у дитячому віці» [4] вчені розглядають соціальну депривацію як соціальну ізоляцію й обмеження можливості для засвоєння автономної соціальної ролі.

Наведемо інші визначення, які дозволяють розібратися у змісті, який вкладають сучасні психологи у поняття «соціальна депривація». Наприклад, Г. Бевз сутність соціальної депривації вбачає в обмеженні можливостей для спостереження за виконанням та засвоєнням соціальних ролей; М. Буянов визначає соціальну депривацію як нестачу соціальних впливів; на думку Р. Білінської та Р. Тур, поняття соціальної депривації охоплює наслідки впливу соціальної ізоляції чи звуження життєвого простору на розвиток свідомості

дитини. Отже, поняття «соціальна депривація» у психології має досить широке тлумачення.

Багатий матеріал для розуміння сутності соціальної депривації у дітей, які зростають в державних закладах опіки, дають дослідження російських психологів А. Прихожан і Н. Толстих. У відомій праці „Психологія сирітства” вчені наводять велику кількість життєвих прикладів, які дозволяють з’ясувати особливості прояву, причини та наслідки соціальної депривації у таких дітей. Зокрема, зустрічаючись у виховній практиці з проблемою соціальної депривації, нерідко можна спостерігати прояви так званої „групової залежності”, властивої вихованцям дитячих будинків [8]. У сучасній психологічній літературі замість терміна „групова залежність” використовується вислів „відчуття Ми”. Важливість цього відчуття як одного з найважливіших принципів дітей, які зростають поза родиною, на жаль, досить рідко враховується у практиці виховної роботи. Однак, саме завдяки йому виникає те відчуття безпеки, захищеності, безумовного порозуміння, яке зазвичай дає дитині сім’я, рідні їй люди. Поряд з цим, у цього „відчуття Ми” є й серйозні негативні наслідки. Так, на думку А. Фрейд і С. Дан, до таких дітей не можна ставитись як до окремих індивідів, а лише як до групи чи єдиного цілого. А. Прихожан і Н. Толстих наголошують, що нерідко протягом подальшого життя такі діти відчувають недовіру до всіх людей, за виключенням членів своєї мікрогрупи, людей з аналогічною життєвою долею [8]. Результати експериментального дослідження, проведеного Я. Гошовським довели, що соціальні особливості депривування у школі-інтернаті (замкнутий урбаністичний простір, перенасичення спілкуванням, уніфікація одягу тощо) також призводять до численних дисфункцій емоційних і поведінкових складників особистості, що проявляється, зокрема, у негативному сприйманні підлітком своєї зовнішності. При цьому непоправної шкоди зазнає не лише фізичний образ «Я»-дитини, але й загальні когнітивні компоненти її самоусвідомлення [3].

Вивчаючи цю проблему, психологи приходять до висновку: залежно від того, як діти дорослішають, соціальна депривація набуває більш легких форм, а тому швидше й більш успішно відбувається компенсація у процесі соціальної, педагогічної та психологічної роботи. Однак практично ніколи не вдається усунути наслідки соціальної депривації на рівні глибинних особистісних структур. Більш того, люди, які постраждали у дитинстві від соціальної депривації, продовжують відчувати недовіру до всіх людей, за винятком тих,

які пережили те ж саме.

Для соціальної педагогіки, яка є ще зовсім молодогою галуззю педагогічних знань, проблема соціальної депривації також є актуальною. Варто зауважити, що термін «соціальна депривація» набув офіційного визнання у соціальній педагогіці, хоча єдиного підходу до його тлумачення ми не спостерігаємо. Так, Л. Мардахаєв вважає, що соціальна депривація виникає у людини через зв'язки з оточуючим соціальним середовищем (наприклад, як результат виходу на пенсію, втрати близької людини або погіршення фізичного здоров'я). Соціальну депривацію дитини у «Словнику з соціальної педагогіки» цей вчений тлумачить як «позбавлення, обмеження, нестачу тих чи інших умов, матеріальних і духовних ресурсів, необхідних для виживання й соціального розвитку дитини». Причини або джерела її виникнення науковець вбачає у порушенні функціонування соціальної системи країни в цілому; погіршенні функціонування інститутів, які мають забезпечувати процеси соціалізації, виховання і навчання дітей; особливостях фізичного, психічного й інтелектуального розвитку дітей, стані їх здоров'я, а також специфічних умовах життєвого шляху зростаючої особистості [12]. Аналогічного підходу до визначення сутності соціальної депривації дотримується й відомий український учений І. Зверєва, яка у своєму понятійно-термінологічному словнику з соціальної роботи та соціальної педагогіки соціальну депривацію подає як «нестатки, обмеження, недостатність тих чи інших умов, матеріальних і духовних ресурсів, необхідних для виживання й розвитку дітей» [10].

У наукових дослідженнях сучасних фахівців з соціальної педагогіки проблема соціальної депривації розглядається також і в контексті вивчення розвитку дітей-сиріт і дітей, які залишились без піклування батьків. Так, на думку Р. Овчарової, соціальну депривацію зумовлює система державного утримання осиротілих дітей, зокрема сепарація від суспільства; інші російські дослідники І. Дементьєва, Л. Оліференко, Т. Шульга визначають соціальну депривацію як зменшення комунікативних зв'язків дитини з оточуючими людьми; І. Пеша сутність соціальної депривації вбачає в обмеженні можливостей для засвоєння автономної соціальної ролі. Заслуговує на увагу підхід до тлумачення соціальної депривації Т. Араканцевою, яка визначає її як обмеження людини в розвитку. Ґрунтуючись на результатах власних досліджень, учена робить висновок, що сучасна школа певною мірою виступає джерелом соціальної депривації, суть якої полягає не лише у відсутності в соціальному інституті можливостей для формування і розвитку учня як соціального суб'єкта, а й у наявності самооцінки вихованця як депривованої

особистості. Як наслідок, депривовані підлітки негативно оцінюють школу, прагнуть автономізуватись у ній, можна навіть говорити про тенденції до самоізоляції [1].

Найхарактернішими наслідками впливу соціальної депривації вчені вважають погіршення стану фізичного та психічного здоров'я дитини; затримку в її інтелектуальному розвитку, появу негативних особистісних характеристик; непристосованість дитини чи молодого людини до соціально визначених норм життя тощо. З наведеного стає зрозумілим, що наслідки депривації мають як найближчий, так і віддалений негативний вплив на особистість.

Підсумовуючи проведений у нашій статті аналіз дослідження проблеми соціальної депривації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, ми дійшли таких *висновків*:

- проблема соціальної депривації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є актуальною міждисциплінарною проблемою, яка знайшла своє відображення у медицині, соціології, психології та педагогіці;

- сутність соціальної депривації полягає в обмеженні чи неможливості підтримувати зв'язки з оточуючим соціальним середовищем; у нестачі матеріальних і духовних ресурсів, необхідних для виживання і розвитку дитини; у соціальній ізоляції чи звуженні життєвого простору дитини; груповій залежності; у появі комплексу негативних властивостей і якостей, які не дозволяють дитині засвоїти всієї гами соціальних ролей, адекватно сприймати соціальну реальність, її оцінювати та приймати свідомі рішення у конкретних ситуаціях тощо;

- основну причину появи соціальної депривації у вихованців державних закладів опіки слід вбачати у відсутності головного соціального інституту їх розвитку – родини – та заміні її державною установою;

- найхарактернішими наслідками впливу соціальної депривації слід вважати погіршення стану фізичного та психічного здоров'я дитини; появу негативних особистісних характеристик; непристосованість дитини чи молодого людини до соціально визначених норм життя; неадекватне сприйняття вихованцями державних закладів опіки соціальної дійсності.

Усе зазначене вище дозволяє констатувати, що проблема соціальної депривації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є актуальною для соціальної педагогіки, тому перспективним напрямом подальшого дослідження вважаємо пошук шляхів її подолання у вихованців сирітських закладів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Араканцева Т.А. Школа как возможный источник социальной депривации // Актуальные проблемы современного детства. – М.: НИИ Детства РФ, 1993. – 120 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укладач і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
3. Гошовський Я.О. Становлення образу Я в підлітків школи-інтернату в умовах депривації батьківського впливу: Дис. ... канд. псих. наук. – К., 1995. – 165 с.
4. Лангмейер Й., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. – Прага: Авицентум, 1984. – 334 с.
5. Малярова Н.В., Нартова-Бочавер С.К. Системы ценностей детей и подростков в условиях социальной депривации // Актуальные проблемы современного детства. – М.: НИИ Детства РФ, 1993.
6. Медико-психологічні та соціальні проблеми дітей-сиріт / Під ред. М.М. Коренева, І.С. Лебець, Р.О. Мойсеєнко. – К, 2003. – 239 с.
7. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті // Освіта України. – 2002. – № 33, 23 квітня. – С. 4.
8. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Психология сиротства. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.
9. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Автор. кол. Л.С. Волинець, Н.М. Комарова та ін. – К.: Видавництво, 1998. – 120 с.
10. Соціальна робота // Соціальна педагогіка: Понятійно-термінологічний словник / Під заг. ред. І. Звереві. – К.: Етносфера, 1994. – 119 с.
11. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Л.Я. Олиференко, Т.И. Шульга, И.Ф. Дементьева. – М.: Академия, 2002. – 256 с.
12. Словарь по социальной педагогике: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Авт.-сост. Л.В. Мардахаев. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 368 с.
13. Энциклопедический словарь медицинских терминов: В 3-х томах. / Гл. ред. В.В. Петровский. – М.: Советская энциклопедия, 1982. – Т.1. – 464 с.
14. Hornby A.S. Oxford advanced learners dictionary of current English. 4-th edition. – Oxford, 1989.

УДК 37.036:372.3:398.831

С.М. Садовенко

Український центр культурних досліджень

Міністерства культури і туризму України, м. Київ

МОДЕЛЬ МЕТОДИКИ ФОРМУВАННЯ МУЗИЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОГО МУЗИЧНОГО ФОЛЬКЛОРУ